

Mychajło Jakubowycz

SKOMPLIKOWANE LOSY KRYMSKOTATARSKICH RĘKOPISÓW

Południowe tereny Ukrainy, włączone niegdyś w skład Chanatu Krymskiego i Imperium Osmańskiego, stały się regionem kulturowania i rozwoju muzułmańskiej tradycji intelektualnej. Wraz z innymi (żydowską, ormiańską itd.) rozwijała się głównie jako rękopiśmienna. Nawet po pojawieniu się w świecie muzułmańskim druku (po roku 1728), zwyczaj ręcznego kopiowania ksiąg kontynuowano do końca wieku XIX, a w niektórych rejonach nawet do wieku XX. Przepisywano, przede wszystkim, muzułmańskie księgi sakralne – Koran, przekazy, opowieści o Proroku Muhammadzie (*hadisy* tworzące *sunnę*), prace do nauki języka arabskiego, prawa islamu, egzegetyki, logiki, myśli teologicznej i filozoficznej oraz utwory literackie. Były wśród nich dzieła miejscowe, jak też autorów spoza południowej granicy Ukrainy, w szczególności tworzących w Chanacie Krymskim i sąsiednich terenach Imperium Osmańskiego (Kaffa, Akerman itp.).

Według naszych obliczeń, pomiędzy XIV a XVIII wiekiem powstało i przetrwało do dziś co najmniej 150 oryginalnych prac z różnych dziedzin „nauk religijnych”, napisanych przez twórców z południowej Ukrainy (nie wliczając dzieł historycznych, literackich i innych)¹. Znacznie więcej zostało skopiowanych na Krymie. Bez względu na znaczne straty demograficzne wśród etnicznych narodów krymskich po rosyjskiej aneksji 1783 roku, a szczególnie na skutek represji bolszewickich w latach 20. i 30. XX wieku, jeszcze przed II wojną światową w samym tylko muzeum – Pałacu Chanów znajdowało się 2599 jednostek archiwalnych, włącznie z rękopisami². Znaczna część została utracona podczas okupacji hitlerowskiej (w tym ponad dwieście rękopisów)³, a manuskrypty, które znajdowały się w rękach miejscowej ludności, uległy zagubieniu i rozproszaniu po tragicznej deportacji w maju 1944 roku. W latach 70. minionego stulecia niemało

Rękopiśmienny Koran tatarski.

rękopisów znalazło się w Bibliotece im. M. J. Sałtykowa-Szczedrina w Sankt Petersburgu (dziś Rosyjska Biblioteka Narodowa). Przykro przyznać, ale nawet w latach 1991–2014 nie przeprowadzono ani jednego pełnego skatalogowania rękopisów bachczysarajskich. W związku z tymczasową okupacją Krymu, dostęp ukraińskich naukowców zarówno do księgozbiorów, jak i samego Bachczysarajskiego Narodowego Skansenu Historyczno-Kulturalnego, stał się niemożliwy.

Znaczna część rękopiśmiennej spuścizny krymskotatarskiej znalazła się, niestety, poza granicami Krymu, a jak wykazały nasze poprzednie badania, mogła się równać z największymi zbiorami rękopisów m.in. Turcji, Syrii, Izraela, Egiptu, Arabii Saudyjskiej, Niemiec, USA⁴, a także samej Ukrainy. Biorąc pod uwagę, że badania nad dorobkiem kultury krymskotatarskiej, jako tradycji rdzennego narodu Ukrainy, jest jedną z najważniejszych aktualnych kwestii ukraińskiej humanistyki (w tym orientalistyki), pojawia się konieczność katalogizacji zbiorów sprzed i od rosyjskiej okupacji Krymu (a według naszych informacji, znajduje się tam około 500 rękopisów, nie wliczając kolekcji prywatnych).

Do dziś byliśmy w stanie opisać 28 jednostek archiwalnych w sześciu lokacjach, jeśli chodzi tylko o „kontynentalną” część Ukrainy. To rękopisy przepisane na Krymie, z których minimum siedem ma wskazaną dokładną lokalizację (Bachczysaraj i Kadykaj). Inne rękopisy zostały zidentyfikowane przy pomocy bezpośrednich (historia pochodzenia tekstu, temlikaty – zapisy dotyczące własności, pieczętki, powiązane napisy) oraz pośrednich (charaktery pisma, imiona kopistów, rodzaju papieru, oprawa) cech materialnych, które nie pozostawiają żadnych wątpliwości co do pochodzenia tekstu z Krymu okresu chanatu (1441–1783) lub Imperium Rosyjskiego (1783–1917).

Pierwszą i najbardziej reprezentatywną lokalizacją jest Instytut Rękopisów Narodowej Biblioteki Ukrainy im. W. I. Wernadskiego, gdzie odnaleziono szesnaście rękopisów krymskotatarskich. Trafiły tam m.in. z kolekcji Agataniela Krymskiego, Gimnazjum Krzemienieckiego (1805–1819)

1 Якубович М. М., *Исламська спадщина Кримського ханства. Бібліографічний словник і каталог рукописів*, Київ 2018, 192 с.

2 Абдульвапов Н., *Художественные произведения религиозно-суфийского содержания в собрании рукописных и старопечатных книг Ханского дворца-музея в Бахчисарае // Культура народов Причерноморья*, 2005, № 57, Т. 2. С. 92-98.

3 Культурные ценности из собрания Бахчисарайского историко-культурного и археологического музея-заповедника, утраченные или перемещенные в результате Великой Отечественной войны, (Подгот. текста), сост. И. В. Зайцева, Р. Р. Эминова; вступ. ст., пер. с нем. и староосм., указ. И. В. Зайцева. Кучково поле, 2015, С. 152-154.

4 *Див. перелік опрацьованих праць у: Якубович М. М. Філософська думка Кримського ханства*. Комора, 2016, 448 с.

oraz zbiorów prywatnych. Co ciekawe, są tu również rękopisy z Kijewskiej Akademii Duchownej, gdzie podczas wojny rosyjsko-tureckiej (1877–1878) trafiły księgi z rumuńskiej Dobrudży, dokąd w latach 1783–1853 przeniosła się znaczna liczba Tatarów krymskich⁵. Zostały one opracowane przez W. S. Rybatkina⁶ i A. W. Sawczenkę⁷. W katalogu tego ostatniego jest niemało cennych informacji o stronie materialnej (papier, oprawa, zapisy o własności itd.), ale identyfikacja wielu dzieł wymaga dopracowania, zwłaszcza biorąc pod uwagę nowoczesne technologie (katalogowanie online, cyfryzacja i rozpoznawanie dokumentów).

Kolejna lokalizacja to Oddział Rękopisów, Starodruków i Rzadkich Ksiąg im. F. P. Maksymenki w Bibliotece Naukowej Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki. Znajdują się tam dwadzieścia dwie jednostki archiwalne, z których dwie jednoznacznie mają pochodzenie krymskie. Rękopisy opracowywał także A. W. Sawczenko, którego zajmowały zwłaszcza północnoafrykańskie prace ibadyckie (zebrane przez lwowskiego orientalistę Zygmunta Smogorzewskiego w latach 20. XX wieku). Pozostałe, niestety, wspomniane są tylko pobieżnie⁸. Poszczególne teksty (nazwy i datacje) zostały zidentyfikowane przez znanego lwowskiego orientalistę J. E. Połotniuka i opisane w innych materiałach.

Na szczególną uwagę zasługują rękopisy z kolekcji Lwowskiego Muzeum Historii Religii. W roku 1975 zostały tam przekazane księgi z Bachczysaraju, z których większość wróciła w roku 2008 na Krym, po restauracji medresy Zyndżyry. Na miejscu pozostały jednak: jeden Koran z Uzbekistanu, dwa Korany z Bachczysaraju i sześć innych innych rękopisów, które według wszelkich danych pochodzą z Krymu (m.in. pieczętki z czasów carskich medresy Zyndżyry w Bachczysaraju). Nie były one jeszcze przedmiotem badań.

Dwa, włączone do katalogu, rękopisy znajdują się w kolekcji Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka. Są to manuskrypty ze zbiorów polskiego orientalisty i działacza politycznego Wacława Rzewuskiego (1784–1831): opracowanie gramatyczne, bez wątplenia związane z Chanatem Krymskim, oraz modlitewnik Tatarów polsko-litewskich. Należy tu zwrócić uwagę na antropologiczną i kulturową bliskość Tatarów krymskich i Tatarów, którzy swojego czasu emigrowali na tereny Polski, Litwy, Białorusi i ukraińskiego Wołynia (wielokrotnie uznawanych za jedną grupę). *Chamaif* ten został zbadany przez J. Połotniuka⁹, L. Dzendzeluka, J. Timoszenkę¹⁰ oraz G. Miśkinienę¹¹. Wskazana jest jeszcze dokładne zbadanie rękopisów polsko-litewskich Tatarów powstałych na Wołyniu, szczególnie Koranu ze wsi Kryłów w obwodzie rówieńskim (przechowywany w Państwowym Rezerwacie Historyczno-Kulturowym m. Ostróg, obwód rówieński) i modlitewnika z prywatnej kolekcji rodziny Stepianuków (Ostróg), zapisanego we wsi Juwkowce w obwodzie chmielnickim.

Wszystkie teksty zapisane są w języku arabskim (oprócz *chamaifów*, w których alfabetu arabskiego użyto do zapisu języka polskiego z elementami białoruskimi oraz ukraińskimi). Typologicznie są to *mushafy*, czyli kopie Koranu (cztery jednostki), tekst *sunny* (jeden), a także pojedyncze *matny* (teksty źródłowe), *szarhy* (komentarze), *haszif* (glosy); głównie teksty gramatyczne (co najmniej siedem jednostek z komentarzami lub glosami do popularnego dzieła o języku arabskim *Al-Misbah fi an-nahw – Światło nauki gramatycznej* – Nasira ibn Abd al-Sajjida al-Mutarraziego (1143–1213). Ponadto występują tam komentarze i glosy do prac z zakresu prawa, doktryn, egzegetyki, dialektyki i innych. Niektóre prawdopodobnie mogły zostać napisane przez autorów krymskich. Jedna z glos, dotycząca dialektyki (sztuki prowadzenia polemiki), jest identyfikowana z pochodzącym z Krymu Muhammadem ibn al-Hadżdżim Hamidem al-Kaffawim (1690/1710–1754/1755).

Tematycznie prace możemy podzielić w następujący sposób:

- Koran: cztery egzemplarze
- *sunna*: jeden
- *tafsir*: trzy
- gramatyka języka arabskiego: dziesięć
- doktryny (teologia): sześć
- dialektyka: dwa
- praktyki obrzędowe (*chamaif*): dwa

Wszystkie teksty zapisane są pismami *nash* i *nastalik* (rzadko *diwani*) na papierze europejskim (poza trzema rękopisami Tatarów polsko-litewskich i jednym krymskim, wykonanymi na papierze polskim i rosyjskim). Odpowiadało to ogólnie tendencjom świata muzułmańskiego od końca XVII wieku, gdy zarówno Imperium Osmańskie, jak i Chanat Krymski całkowicie przeszły na użytkowanie papieru włoskiego z charakterystycznym liniowaniem *vergé* i *pontuseaux*, a także z filigranami (znakami wodnymi). Częstymi znakami wodnymi były: korona, gwiazda i półksiężyc, trzy półksiężyce i róg pocztowy. Niektóre z rękopisów podlegały procesowi szlichtowania, specjalnej obróbki dla nadania blasku i odpowiedniego szelestu przy kartkowaniu. Występują kolorowe unwany (kaligrafie). Większość rękopisów miała skórzane okładki z tłoczeniami, ale nie wszystkie się zachowały (głównie z kolekcji Narodowej Biblioteki Ukrainy im. W. I. Wernadskiego). Manuskrypty posiadają wkładki i wklejki, zazwyczaj z późniejszego okresu i odpowiednio opisane, podobnie zapisy o własności, pieczęci i inne oznaki nietekstowe, ważne dla badania historii dokumentów.

Rękopisy możemy podzielić według daty powstania:

- XVII w. pięć egzemplarzy, w tym najstarszy z roku 1651
- XVIII w. piętnaście
- XIX w. osiem, w tym najnowszy z roku 1850

Nowy katalog rękopisów – w językach ukraińskim i krymskotatarskim – jest przygotowywany do druku i ma pojawić się w tym roku.

Mychajło Jakubowycz ◀

Tłumaczenie z jęz. ukraińskiego: Daniel St. Czachorowski ◀

5 Robarts, Andrew, *Migration and Disease in the Black Sea Region: Ottoman-Russian Relations in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, London 2017, p. 89-95.

6 Рибалкін В. С., *Собрание арабских рукописей ЦНБ АН УССР // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования*, Ежегодник 1976-1977, М., 1984, С. 161-182.

7 *Каталог арабских рукописей: Историческая справка. Описание рукописей. Указатели* / Составит. А. В. Савченко; Отв. ред. Л. А. Дубровина. АН Украинской ССР. Центральная научная библиотека им. В. И. Вернадского, К., 1988, 74 с.

8 Савченко А. В., *Коллекция ибадитских рукописей Научной библиотеки Львовского государственного университета им. И. Я. Франко. Научный доклад*, Киев 1988 (препринт).

9 Полотнюк Я., *Арабський рукопис "еміра" В. Жевуського чи гамайл литовських татар* // Архіви України, 1969, № 1, С. 85–87.

10 Дзэндзелюк, Л., Тимошенко, Э., *Хамайл литовських татар из фондов Львовской национальной научной библиотеки Украины // Ориент в общественной традиции Великого княжества Литовского: татары и караимы*. Вильнюс: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, С. 132-136.

11 Мішкенене Г., *Сводный каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар: Львовская научная библиотека им. В. Стефанюка НАН Украины // Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai*, Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, 2012, С. 36-47.